

**George Mousourakis, *A Legal History of Rome*,
London–New York 2007, 282 strony.**

Prawo rzymskie jest bez wątpienia jednym z najważniejszych elementów kultury antycznej, który wywarł szczególny wpływ na kształtowanie się współczesnego świata. Studium jego historii pozwala zdobyć nie tylko umiejętności historycznego spojrzenia na prawo, ale wzbogaca także wiedzę z zakresu teorii i dogmatyki prawa. Posiada ono również ogromne znaczenie dla komparatystyki prawniczej. Bez znajomości dziejów prawa rzymskiego nie jest możliwe pełne zrozumienie ewolucji i funkcjonowania wielu współczesnych systemów prawnych, które swymi korzeniami sięgają rozwiązań przyjętych już w prawie starożytnego Rzymu.

Praca George'a Mousourakisa¹, przedstawiająca historię prawa rzymskiego, stanowi pokłosie wykładów, które prowadził na University of Auckland i University of Queensland w latach 1997–2006. Napisana została przede wszystkim z myślą o studentach, którzy w toku swojej edukacji zetkną się z problematyką związaną z prawem rzymskim, historią prawa czy prawem porównawczym.

Całość recenzowanego opracowania rozpoczyna się od słowa wstępnego (*Preface*, str. IX–X), w którym autor dzieli historię prawa rzymskiego zasadniczo na dwie części. Pierwsza z nich, stanowiąca *sedes materiae* pracy (str. 3–191), obejmuje ponad tysiącletni okres, od legendarnej daty założenia miasta w 753 r. p.n.e. do czasu ogłoszenia kodyfikacji prawa przypadającej na panowanie cesarza Justyniana I Wielkiego (527–565 po Chrystusie). Natomiast druga, której autor poświęcił jedynie krótki rys, zawiera pojustyniańskie dzieje prawa rzymskiego w Bizancjum i w Europie Zachodniej (str. 192–195). Koncentrując swoją uwagę prawie wyłącznie na przedstawieniu materii pierwszej ze wskazanych części, uczony we wprowadzeniu (*Introduction*, str. 1–2) dokonuje podziału historycznego rozwoju państwa rzymskiego, wyróżniając następujące formy ustrojowe: królestwo (od powstania Rzymu w VIII w. p.n.e. do 509 r. p.n.e.), republika (od 509 r. p.n.e. do 27 r. p.n.e.) i cesarstwo (od 27 r. p.n.e. do 565 r. n.e.). Dodatkowo autor wprowadza podpodział w okresie republiki na wczesną fazę (od 509 r. p.n.e. do 287 r. p.n.e.) i późną (od 287 r. p.n.e. do 27 r. p.n.e.) oraz okres cesarstwa na pryncypat (27 r. p.n.e. do

¹ George Mousourakis jest wykładowcą historii prawa i prawa porównawczego na Niigata University w Japonii i University of Auckland w Nowej Zelandii. W kręgu zainteresowań badawczych uczonego znajdują się także prawo karne i teoria prawa. Prowadził zajęcia w wielu ośrodkach akademickich na całym świecie: Australii (the School of Law at the University of Queensland), Japonii (Waseda University, Kansai University, Kobe University, the University of Tokyo, the University of Kyoto), Stanach Zjednoczonych (the University of Arizona), Wielkiej Brytanii (the University of Cambridge), Włoszech (Parma University, the European University Institute), Belgii (the Catholic University of Brussels), Niemczech (the University of Munich, the University of Heidelberg, the University of Frankfurt) i Austrii (the University of Vienna), zob. <http://www.auckland.law.nz> (dostęp: 15.03.2010 r.).

284 r. n.e.) i *dominat* (284 r. n.e. do 565 r. n.e.) Historyczny rozwój prawa rzymskiego miał nieco odmienny etap i dał G. Mousourakisowi podstawę do wyróżnienia okresów: prawa archaicznego obejmującego królestwo i wczesną republikę, przedklasycznego (późna republika), klasycznego (*pryncypat*) i poklasycznego (*dominat*). Według takiego właśnie podziału prezentowane są poszczególne zagadnienia pracy.

Charakterystykę każdego okresu rozpoczyna autor od nakreślenia tła historycznego, społecznego i ustrojowego. Następnie omawia źródła obowiązującego w danych epokach prawa i kwestie związane z organizacją wymiaru sprawiedliwości, przybliżając podstawowe zagadnienia dotyczące procedury stosowanej w sprawach cywilnych i karnych. Jedyne przy omawianiu okresu *dominatu* uczony zamieścił dodatkowy rozdział, który zatytułował *The codification of Roman law* (str. 179–191). Nakreślił w nim historię powstania pierwszych zbiorów konstytucji cesarskich: kodeksu gregoriańskiego (293 r. n.e.), *hermogeniańskiego* (295 r. n.e.) i *teodozjańskiego* (438 r. n.e.), a następnie zbiorów wydanych już po upadku Cesarstwa Zachodniego przez władców germańskich dla ludności rzymskiej zamieszkałej na terenach podbitych: *Lex Romana Visigothorum* lub *Breviarium Alarici* (506 r. n.e.); *Lex Romana Burgundionum* (około 500 r. n.e.) i *Edictum Theodorici* (koniec V lub początek VI wieku po Chrystusie). Najwięcej uwagi we wspomnianym rozdziale autor poświęcił kodyfikacji justyniańskiej, opisując dość dokładnie poszczególne jej części (*Digesta*, *Institutiones* i *Codex*), oraz stanowiącym jej uzupełnienie *Novelom* (*Novellae*). Wspomniane dzieła weszły w skład zbioru określanego od końca XVI w. jako *Corpus Iuris Civilis*.

Przechodząc do merytorycznej oceny pracy, podnieść należy przede wszystkim fakt bardzo starannego przedstawienia źródeł prawa. Ich szczegółowa analiza poprzedzona jest w każdej części wprowadzeniem zawierającym ogólne wiadomości na temat czynników prawotwórczych danej epoki. Autor, omawiając poszczególne źródła prawa, często ilustruje je konkretnymi przykładami. Tak było w przypadku uchwalanych przez zgromadzenia ludowe ustaw (*leges*, str. 58–59; str. 103 i str. 204, p. 27) czy uchwał podejmowanych przez senat rzymski (*senatus consulta*, str. 106). Odnosząc się do zagadnień proceduralnych prezentowanych w pracy, warto zaznaczyć skrupulatne zobrazowanie przebiegu procesu formułkowego (str. 65–74), z podaniem przykładów formułek. Merytoryczną wartość opracowania podnosi na pewno zamieszczenie w nim wiadomości dotyczących prawa i procesu karnego, co nie zawsze jest praktykowane w publikacjach mających za przedmiot wykład historii prawa rzymskiego.

Najobszerniejszy treściowo rozdział opracowania dotyczy okresu *pryncypatu* (str. 83–134). Szczególnie dużo miejsca przeznaczył w nim G. Mousourakis na przybliżenie prawotwórczej działalności jurystów rzymskich. W opinii autora to właśnie oni wywarli największy wpływ na rozwój prawa antycznego Rzymu. Na kolejnych kartach swojej monografii klasyfikuje, w zależności od przedmiotu i struktury, prace tworzone przez prawników klasycznych. Pierwszą wyróżnioną grupę stanowią *responsa*, *quaestiones*, *disputationes* i *epistulae*, czyli pisma zawierające kwestie prawne oraz ich rozstrzygnięcia pochodzące od jurystów mających prawo udzielania wiążących odpowiedzi na

podstawie upoważnienia cesarskiego (*ius respondendi ex auctoritate principis*). Dzieła poświęcone ważnym pojęciom i regułom prawnym: *regulae*, *definitiones* i *sententiae* tworzą kolejną grupę. Ogólne prace dotyczące rzymskiego prawa cywilnego (*ius civile*), takie jak *Libri ad Sabinum* zaliczone zostały do trzeciej grupy, natomiast w skład następnej weszły komentarze odnoszące się do prawa pretorskiego (*ius praetorium*), zwane *Libri ad edictum. Digesta*, będące zbiorem fragmentów z pism prawników, ułożone w pewien systematyczny sposób wyznaczają piątą grupę. Na ostatnią składają się *Institutiones*, czyli podręczniki przeznaczone dla adeptów wiedzy prawniczej. Autor przybliżył też działalność szkół prawa: sabiniańskiej i prokuliańskiej, zamieścił również krótkie noty biograficzne najznakomitszych prawników okresu klasycznego: Masuriusa Sabinusa, Cassiusa Longinusa, Iavolenusa Priscusa, Publiusa Iuventiusa Celsusa, Salviusa Iulianusa, Sextusa Pomponiusa i Gaiusa, którego *Institutiones*, datowane według przekazu G. Mousourakisa na rok 161 po Chrystusie, stały się przedmiotem szczególnego zainteresowania autora. Uczony przypomniał także sylwetki i główne dzieła wybitnych przedstawicieli późnoklasycznej jurysprudencki rzymskiej: Aemiliusa Papinianusa, Iuliusa Paulusa, Domitiusa Ulpianusa i Herenniusa Modestianusa. W ostatniej części rozdziału autor skoncentrował się na określeniu charakterystycznych cech jurysprudencki omawianego okresu.

Publikację zamyka *Epilogue* (str. 192–195), w którym przedstawione zostały dzieła prawa rzymskiego po zakończeniu panowania cesarza Justyniana. Charakteryzując tę część historii prawa rzymskiego, nazwaną „*second life*” of Roman law, autor zaczyna od wymienienia najważniejszych zbiorów prawnych na Wschodzie, takich jak: *Ecloge Legum*, wyciągu przepisów prawa pochodzących z ustawodawstwa justyniańskiego ogłoszonego w VIII w. na polecenie cesarza Leona III z dynastii izauryjskiej; *Eisagoge* lub *Epanagoge*, zbioru opartego na prawie justyniańskim, spisane między 879 a 886 r. z inicjatywy cesarza Bazylego I; *Basilica*, obszernego dzieła w języku greckim, liczącego 60 ksiąg, zawierającego materiał zaczerpnięty z bizantyjskich przeróbek *Corpus Iuris Civilis*, ogłoszonego w okresie rządów cesarza Leona VI Filozofa (886–912); *Epitome Legum*, prywatnego zbioru prawnego opartego na kodyfikacji Justyniana i różnych późniejszych rozporządzeniach cesarskich, który ukazał się w pierwszej połowie X w.; *Synopsis Basilicorum Maior*, anonimowego zbioru fragmentów pochodzących ze wspomnianych wcześniej *Basilica*, wydane w X w. oraz *Hexabiblos*, zbioru prawa opracowanego przez praktyka, sędziego bizantyjskiego w Salonikach – Konstantyna Harmenopolosa w 1345 r. Następnie uczony przybliży historię prawa rzymskiego na Zachodzie, akcentując odrodzenie się zainteresowań studiami nad tym prawem, będące wynikiem działalności szkół glosatorów i komentatorów oraz recepcję prawa rzymskiego w Europie. G. Mousourakis podkreśla, że wiele instytucji i uregulowań prawnych stworzonych przez starożytnych Rzymian zostało przyjętych różnymi drogami i w różnym stopniu głównie do współczesnych systemów prawnych Europy kontynentalnej. Dostrzega również oddziaływanie pierwiastków rzymskich na porządku jurydyczne wielu państw leżących poza granicami Europy.

Recenzowana praca mimo wielu walorów wykazuje też pewne niedostatki. Uwagi krytyczne odnieść należy w pierwszym rzędzie do braku dostatecznych informacji przy cytowaniu literatury nieprawniczej. W przypisach nie zawsze znajdują się bowiem wzmianki o tym, z jakiego dzieła autora antycznego pochodzi dany fragment. Osobiście nie mam pewności, czy każdy sięgający po *A Legal History of Rome* wie, jaką pracę miał na myśli G. Mousourakis wymieniając Liwiusza (str. 202, p. 2 i p. 17–18), Dionizjosa z Halikarnasu (str. 202, p. 2 i p. 18–19), Waleriusza Maksymusa (str. 209, p. 47), Kwintyliana (str. 217, p. 48 i p. 52) czy Kassjusza Dio (str. 233, p. 57). Dziwi także fakt, że przykłady poszczególnych części formułki procesowej, jak i same formułki podane zostały jedynie w języku angielskim (str. 67–70). Niezwykle rzadko pojawiają się w treści pracy jak i w przypisach do niej teksty źródłowe. Regułą jest zamieszczenie samego tekstu angielskiego. Czasami jednak autor przytacza *passus* łaciński i następnie podejmuje się jego przekładu na język angielski (np. str. 202, p. 6; str. 204, p. 26). Zazwyczaj podaje, od jakiego jurysty pochodzi fragment zaczerpnięty z *Digestów* justyniańskich, ale niekiedy o tym zapomina (np. str. 218, p. 56; str. 219, p. 10; str. 223, p. 73). Ponadto należy zauważyć, iż autor zrezygnował z kompleksowego zestawienia wykorzystanej w pracy literatury przedmiotu, ograniczając się do podania tylko wybranych pozycji bibliograficznych (str. 262–268). Warto podkreślić jednak, że czytelnik zainteresowany zgłębieniem poszczególnych zagadnień znajdzie cenne wskazówki bibliograficzne w przypisach do każdego rozdziału. W publikacji brak jest zarówno wykazu źródeł prawniczych, jak też źródeł literackich, na które powołuje się G. Mousourakis. Zamieszczony na końcu pracy indeks (str. 269–282) można by podzielić na odrębne części, z których pierwsza obejmowałaby np. indeks imion i nazwisk, druga indeks nazw geograficznych, a ostatnia indeks terminów łacińskich. Taki zabieg uczyniłby indeks bardziej przejrzystym i pozwoliłby jednocześnie czytelnikowi szybciej odszukiwać interesujące go informacje. Mimo iż publikacja zawiera wykaz stosowanych w niej skrótów (*Abbreviations*, str. XI), to nie wiadomo, z jakich wydań źródłowych autor korzystał.

Powyższe uwagi krytyczne nie zmieniają jednak pozytywnej oceny pracy. Zaprezentowana publikacja pozwala stwierdzić, iż autor osiągnął zamierzony cel, jakim było ukazanie historii prawa rzymskiego. Poszczególne zagadnienia przedstawione zostały w sposób jasny i przystępny. Książka z pewnością stanowi nie tylko doskonałą pomoc dydaktyczną dla studentów, ale jest również świetnym wprowadzeniem dla wszystkich, którzy szerzej chcieliby zająć się dziejami prawa rzymskiego. Nie sposób jednak pominąć milczeniem faktu, że autor pracy w znacznej części powielił treści zamieszczone we wcześniejszej swojej monografii zatytułowanej *The Historical and Institutional Context of Roman Law*, wydanej w ramach *Laws of the Nations Series* (Burlington 2003, 462 strony).